

Photianum non pertinent, egregie et ex principiis verae theologiae sub Pontifice Paulo V. exposuit Archimandrita chaldaeus Adam. Verissime nimurum aiebat, assumpto dogmate consubstantialitatis quod Pater et Filius unum sunt, in ipsa professione processionis Spiritus Sancti ex Patre contineri et intelligi implicitam professionem processionis ex Filio. Hanc ergo dum negant Photiani, eo ipso pervertunt veram rationem consubstantialitatis, et incident in speciem quamdam Semiarianismi. Consensum itaque orientalium cum Ecclesia Romana in hoc dogmate et dissensum a Photiana haeresi Chaldaeus ille testabatur luculentissime. « De Spiritu Sancto, qui a Patre procedit, ut fatentur orientales, et Patres Ecclesiae magnae Romae qui profissentur, quod ex Patre et Filio procedit, utraque pars veritatem agnoscit. Et unum testimonium verum veris fidelibus sufficit, illa nempe vox quae ex ore dilectissimi Iesu prolatata est: *ego et Pater unus sumus...*. Et si sunt unum et non duo (essentia), quae divisio est inter illam vocem quam confitemur, nimurum quod Spiritus Sanctus a Patre procedit, ab ea quod ex Patre et Filio procedat? Ecce unum sunt et non duo, et nulla divisio est inter illos... De Spiritu autem Sancto dixit: ille de meo accipiet et renuntabit vobis; omne quod habet Pater meus, meum est. Et si ita non est divisio inter personas incomprehensibiles deitatis absconditae... quis umquam discrimen ponet inter illam vocem, Spiritus ex Patre procedit, ab illa, Spiritus ex Patre et Filio procedit? Sed orientales dicunt, quod ex Patre procedit, quia sciunt, quod nihil possidet Pater praeter id quod habet Filius, neque Filius praeter Patrem, quemadmodum didicerunt ex Filio vivo, qui dixit Patri: omne quod habeo, tuum est; et quod habes, meum est. Et Patres Ecclesiae magnae (Romanae) volunt ostendere, quod Filius non est abieictor Patre ulla in re... dicunt igitur, quod ex Patre et Filio procedit Spiritus salutaris, et vera est illorum professio sine dubio » Asseman. Bibl. Or. T. III. P. II. p. 234.

Concludemus hanc expositionem doctrinae Patrum verbis magni Bessarionis in sua oratione dogmatica (Hard. IX.

p. 368.) « Meminerimus itaque, necessario Patres putando esse sibi invicem consentire, nec aliter nos dicere aut censere posse, si Christiani esse et fidei principia salvare velimus. Latini enim Patres clarissime et dissertissime docent Spiritum Sanctum procedere ex Filio, et Filium sicut Patrem esse eius principium. Deinde orientales quoque non secus ac occidentales hoc ipsum dicere demonstravimus, cum aliis Spiritum ex Patre per Filium procedere (de quo mox dicturi sumus), ali ex Patre et Filio atque ex ambobus esse aiunt, sieque aperte docent esse etiam ex Filio. Ita vero docentes latinis Patribus consentiunt et eadem omnes dicunt, utpote loquentes in uno et eodem Spiritu. »

THESES XXXVI.

De sensu catholico formulae, qua dicitur Spiritus Sanctus procedere a Patre per Filium.

* Formula apud Patras graecos frequentior, qua a Patre per Filium Spiritus Sanctus procedere dicitur, 1° idem omnino dogma enuntiatur, ut tum ex verbis in se inspectis tum ex eorum declarationepones ipsos Patres manifesto constat. 2° Quod in hoc modo loquendi processio a Patre significatur ut a principio primordiali communicante vim spiritratricem etiam Filio, et processio per Filium ut ab habente vim spiritratricem generatione communicatam, inde cum dogmate catholicō conciliatur dictum s. Maximi et s. Ioannis Damasceni, qui asserentes processionem Spiritus per Filium soli inter omnes ss. Doctores negasse videntur processionem a Filio. »

I. Communi consensi Patres graeci docent, Spiritum Sanctum procedere ex Patre per Filium. Quod quidem etiam schismatici concedere coguntur, sed propositioni a contextibus avulsae sensus alienos substituunt sophistica ambigibus, quae non nisi ab hominibus evidenti veritati stulte reluctantibus reperiri potuerunt. Summari omnium quae hic dicenda sunt, nemo melius Bessarione complexus est in capite 6. eximiae orationis dogmaticae, quam in Concilio Florentino ad suos Graecos habitam ipsem postea in lingua latinan vertit (Hard. IX. p. 335. sqq.). Dicemus primum de ipsa formula in se et secundum significationem praepositionum *ex et per*; tum de expressioribus Patrum declarationibus.

1°. Si locutio per se spectetur, nemine diffidente indicatur Pater ut principium aeternae processionis, Spiritus Sanctus ut terminus procedens: *ex Patre procedit Spiritus Sanctus*. At ubi inducitur principium vel causa per particulam *a* vel *ex* additurque terminus vel effectus, atque adeo *enuntiatio directa* est causalitatis; in tali enuntiacione illud quoque quod interponitur *in obliquu* sub particula *δια*, *per*, semper et necessario habet rationem principii vel causae sive formalis sive efficientis. Hoc in primis est declarandum, ex quo deinde intelligetur unitas et distinctio duplicitis formulae, de qua agitur.

a) Si subiecta quae reguntur particulis *a* et *per* non sint hypostases distinctiae, haec posterior indicabit formalem rationem causae vel quae ad rationem formalem reduci queat; e. g. a Deo per omnipotentiam creatur mundus, ab homine per intellectum intelligitur verum, per voluntatem appetitum bonum. Si hypostases distinctiae sint et terminus sit effectus, particula *per* designat causam efficientem, sed in creatis subordinatam causam principaliori; causa enim princeps agit per causam subtingem; e. g. ab operante per instrumentum efficitur opus etc.

In translatione ad Deum significatio haec modificatur pro natura subiecti; in divinis enim personis subordinatio non potest esse nisi originis secundum *άξιον* principii praecedente a principio. Hinc in universo usu loquendi biblico et ecclesiastico omnia opera ad extra dicuntur esse *a Patre per Filium*; ubi quamvis una sit natura et unum proinde principium *quo* operationis atque una indistincta operatio, indicatur tamen distinctio inter personas ita, ut una numero natura et virtus operatrix et operatio a Patre communicetur Filio. Unde particularae *a* et *per* unam eademque causalitatibus significant, sed simul adsignificant *άξιον* principii in persona, *a qua* velut a fonte primordiali est operatio, et originem in persona, *per quam* illa dicitur operari (cf. supra p. 180. 220.). Quamvis igitur seorsim aequi dici possit e. g. omnia creari *per Patrem*, et omnia creari *a Filio*; non tamen sine absurditate dici posset omnia creari *a Filio per Patrem*, quia, ut dixi, in

haec coniunctione praeter causalitatem quae una est Patris et Filii, simul significatur communicatio naturae et virtutis operantis ab una persona in aliam. Multis de significatione huiusmodi particularum adversus Arianos disserit s. Basilus l. de Spiritu Sancto c. 2-8. « Quod *Pater per Filium* creat, inter cetera ait, id neque imperfectam exhibet Patris operationem neque infirmam ostendit Filii virtutem; sed declarat *unitatem voluntatis* (substantialis voluntatis quae est ipsam essentia divina), ita ut *particula per confessionem habeat causae primordialis* » (1) l. de Spiritu Sancto c. 8. n. 21. Doctrinam eandem s. Basili in compendium contraxit Chrysostomus hom. V. al. IV. in Ioan. n. 2. 3. Verba explicans: « *omnia per ipsum* facta sunt, » ostendit particula *per non a diminutionem* (ἀπττωσιν) significari, ut Ariani putabant, sed exprimi « *unam dignitatem operationis creatricis* Filii cum Patre. » Nihilominus, inquit, « si hic per ipsum dicitur, id ob nullam aliam causam positum est, quam ne quis *Filium ingenitum esse suspicetur* » (2) l. c. n. 2. Ita etiam Cyrus directe loquens de missione Spiritus Sancti declarat eo ipso quod dicitur mittere *Pater per Filium*, indicari ut unum principium missionis *Patrem et Filium*, servata tamen distinctione inter Patrem generantem et Filium genitum, ut apud Paulum de Patre dicitur, *ex quo omnia*; de Filio, *per quem omnia*; atque idcirco dum seorsum Pater mittere dicitur, intelligi cum Patre etiam Filiu, ac vicissim cum Filio Patrem. « Pater in Filio, et Filius est in Patre. Dat igitur Paracletum seu Spiritum Sanctum non seorsum Pater, seorsum vero Filius; sed immo datur sanctis *a Patre per Filium*; ac propterea dum Pater dicitur dare, dat *Filius*.

(1) Ότις ή δε ὁ φυσικὸς λόγος τῆς προκατέρχεταις αἵτινα ἔχει. Pater scilicet ipse sine principio et fons totius Trinitatis (προκατέρχεταις ἄλλοι) dicitur creare per Filium, quatenus voluntatem et operationem identificatam eum essentia Filio communiceat non inbendo sed generando, « *vel* formam alienam irradiationem in speculo » ὅνος τούς μορφὰς ἐμψαντος κατόπιν ib. n. 20.

(2) Εδὲ εἰνίουσα τοιούτης εἰρήνη, οὐ δύοντος τοπού τοιούτης, οὐδὲν ιανόντος διαπονεῖται τοιούτης τοιούτης.

per quem omnia; dum dicitur dare Filius, dat Pater ex quo omnia » Cyril. in Io. p. 810. Vide August. Trin. IV. n. 29. supra p. 503, 504.

Iam si terminus non sit effectus, sed persona procedens ex substantia h. e. per communicationem naturae; non propterea significatio particularum a Patre per Filium destruitur, sed modificatur pro inde talis processionis. Sicut ergo in operibus efficientiae e. g. in creatione particula per Filium non minus significat causam quam altera a Patre, et causam quidem unam cum adsignificatione distinctionis personarum, quod Pater Filio communicat virtutem creatricem; ita in hac processione ad intra Spiritus Sancti a Patre per Filium particula ultraque retinet vim spiratrix; at sicut particula a Patre iam non efficientem causam sed principium spirationis significat (ut ipsi schismatici sane conceidunt), ita et altera per Filium significat idem principium cum adsignificatione distinctionis personarum Patris et Filii, quod virtus et actus spirationis communicatur a Patre in Filium, sive a Patre per Filium procedit Spiritus Sanctus. Quemadmodum ergo in creatione a Patre per Filium non alia et alia causa sed causa una, personae tamen duae, et simul origo Filii a Patre significantur; ratione in processione Spiritus Sancti a Patre per Filium unum exhibetur processionis principium, quia sicut una essentia ita una est vis spiratrix, personae vero ostenduntur duae, quarum est essentia sub formali etiam ratione vis spiratrix, sed ita ut Pater sit principium sine principio (προκαταρχη αὐτοῦ), Filius sit non principium sine principio sed unum cum Patre principium Spiritus Sancti sicut unus cum Patre Deus et creator, quatenus generatione habet communicata omnia, quae sunt Patris (excepta paternitate), et proinde etiam vim spiratrixem. Neque enim Pater et Filius magis spiratione quam deitate vel attributis absolutis inter se distinguuntur, cum distinctio nulla sit alia inter eos quam per formalem rationem paternitatis et filiationis (1).

(1) Explicationem hanc formulæ, a Patre tamquam fonte et principio primordiali per Filium ratione communicationis a Patre, seu (ut Augustinus loquitur) quod Spiritus principaliter (προκαταρχης) pro-

b) Ex dictis apparent, non re significata sed tamen modo rem eamdem significandi differre sententiam, qua dicitur Spiritus Sanctus procedere a Patre per Filium, ab altera qua dicitur procedere a Patre et Filio. In hoc altero modo dicendi directe spectatur declaratio unitatis principii, sed ordo originis inter Patrem et Filium quamvis nominibus ipsis contineatur, non tamen explicite exprimitur quoad ipsam spirationem, quae sit Filio communicata a Patre. In priori autem modo loquendi propositum est directe significare ordinem originis inter duas personas spirantes, quod Pater est fons primordialis (προκαταρχη αὐτοῦ), a quo sicut essentia ita vis spiratrix est communicata Filio; unitas vero principii non explicite ipsius particulis a Patre per Filium, sed potius in significatione subiecti (Deus Pater et Deus Filius) continetur. Patres igitur occidentales in formula ipsis solemni, qua dicunt processionem ex Patre et Filio, directe enuntiant adversus Arianos unitatem essentiae ac spirationis, et includunt distinctionem personarum adversus Sabellianos; orientales in formula ipsis frequen-

cident a Patre, quia Pater gignendo dedit Filio, ut etiam ab ipso (utpote qui unum est eum Patre) procedat Spiritus Sanctus, hanc inquam explicationem ex Scripturis, ex clara doctrina Patrum, ex tota oeconomia mysterii manifestam Macarius (p. 387) dicit esse « sophistram subtilitatem » occidentalium theologorum. Ita vero horum theologorum sententiam proponit. « Voici la substance de leur réponse. Le Père est la cause première du S. Esprit... mais le Fils est la cause seconde, le principe dépendant du principe primitive, le Père... Ainsi les anciens Docteurs... ne nient point que le S. Esprit ne procède en même temps du Fils comme cause seconde ou principe dépendant. At vir bone! nullus umquam theologorum catholicorum docuit hanc haeresim Arianam, Filium esse causam secundam Spiritus Sancti; sed docent cum Scriptura et Patribus, sicut essentia et omni perfectione ita etiam spirationis virtute et actu Filium esse unum cum Patre (iv ieqs), eo solum diserimine, quod omnia quae habet Pater incommunicata, Filius habet eadem a Patre communicata; et ideo Pater est principium primordiale, Filius per communicationem essentias et spirationis est unum cum Patre principium, non vera causa secunda vel alia quam Pater. Quo in dogmate nulla alia reperitur a subtilitas nisi mysterium generationis Filii a Patre, et consubstantialitatis: ex substantia Patris Filius consubstantialis, persona prima et secunda unus Deus, unus spirator; prima tamen persona sicut fons deitatis (ut PP. aint) ita fons spirationis.

tiori processionis *ex Patre per Filium* directe enuntiant distinctionem et ordinem personarum spirantium ad exclusionem Sabellianismi et ad repellendam calumniam ab Arianiis non semel intentatam confusioneis personarum, simulque includunt unitatem principii adversus haeresim Arianam. Confer quae diximus de formula occidentalib[us]: « una substantia in tribus personis, » comparate cum formula orientalib[us]: « una essentia in tribus hypostasibus » (supra p. 133. nota).

Ceterum vidimus orientales etiam amplecti formulam: *ex Patre et Filio*; nec deesse Latinos, qui aequae suscipiant alteram *ex Patre per Filium*; qui immo non minus disserte adstruant processionem *principaliter* a Patre, eodem sensu quo orientales Patrem dicunt *principium primordiale πρωταρχικην αἰτίαν* (supra p. 494. 500. seq.). Videlicet licet Filius ad intra sit *principium (ἀρχή)*, non tamen est sine principio (*ἀνταρχής*), et ideo in comparatione cum Patre neque *πρωταρχητην*; sed *ἀνταρχητην* et *αἰτία πρωταρχικην* solus Pater est, Filius est *ἀρχή*, Spiritus Sanctus ad intra non est principio personae alterius. Hoc pulcherrime dixit Gregorius Naz. or. 42. al. 32. n. 15. « Principiū expers, et principium, et qui est cum principio, unus est Deus.... Nomen principii experti est *Pater*, principio *Filius*, ei qui cum principio (nomen) *Spiritus Sanctus*; natura autem tribus una nempe Deus. Unio vero est Pater, ex quo et ad quem referuntur, qui ordine procedunt » (1).

2º. Si contextus ipsi Patrum inspiciantur ac modus, quo docent processionem Spiritus Sancti *a Patre per Filium*, de eorum sensu ad consensu cum Patribus occidentalibus nullus relinquitur dubitandi locus.

Nam a) non solum simpliciter processionem dicunt a Patre per Filium, sed directe declarant, sibi sermonem esse de immanente et aeterna processione personae Spiritus Sancti quae sit *per Filium*, adeoque non solum de missione ad

(1) Ἀναρχος, και ἀρχη, και το μετα της ἀρχης, εις θεος... ὄντων δι τη μεν ἀναρχη φαντηρ, τη δι ἀρχη μιος, τη δι μετα της ἀρχης πνευμα αγνον. φυσις δε τοις τροις μια, θεος, ὄντως δι ὁ πατηρ, οι και προς ἦν ἐνεργεια τη τέτης.

extra. Aiunt enim, Spiritum Sanctum procedere per Filium *essentialiter*, secundum *essentiam, natura, naturaliter*. Vide testimonia in locis citatis supra p. 480.

b) Describunt ipsam hanc processionem, *quid sit*; comunicari nimur naturam a Patre per Filium Spiritui Sancto. « Qualem scimus proprietatem (relationem) esse Filii ad Patrem, eandem Spiritum Sanctum ad Filium habere compierimus; et quemadmodum *Filius dicit: omnia quae Patris sunt, mea sunt* (utique per originem immaterialiter Filii a Patre); ita haec *omnia per Filium etiam in Spiritu esse* (pari ergo ratione per originem immanentem) reperiemus » (1). Athanas. ep. 3. ad Serap. n. 1. « Naturalis bonitas et essentialis sanctitas et regalis dignitas a Patre per unigenitum in Spiritum permanet » Basil. de Spir. Sancto c. 18. n. 47. « Cum Spiritus naturaliter (φυσικός) per Filium procedat, ut proprius eius *Spiritus, cum omnibus quae perfecte habet, accipere dicitur* (in Scripturis), *quae sunt Filius* » Cyril. in Io. p. 929. 930.

c) Declarantes processionem Spiritus a Patre per Filium dicunt, secundum ordinem originis inter divinas personas Filium esse medium inter Patrem et Spiritum Sanctum ita, ut solus Filius sit a solo Patre, Spiritus vero non a solo Patre sed a Patre per Filium; atque ideo Filius sit proxime ex Patre, Spiritus per ipsum qui est proxime ex Patre. Unde aiunt, ordinem esse inter personas, ut « sola cogitatione *secondum rationem principii* Filius praetelligatur hypostasi Spiritus Sancti » (Nys. contr. Eupom. I. p. 164.); Patrem esse causam (*αἰτίον*) Spiritus Sancti, « sed per Verbum intermedium » δια μεσον δε του λογου (s. Maxim. I. quæst. et dubior. q. 34); atque hoc sensu characterem personaliter proprium Spiritus Sancti esse, quod « post Filium et cum ipso manifestatur, ac Filius per se ipsum et secum ipso Spiritum manifestat » (Basil. ep. 38. al. 43. n. 4.). Sed de hac Patrum doctrina inferius seorsum agemus.

(1) Οτιν γαρ ἔργαμεν ἱεροτητα του νιον προς τον πατηρα, ταῦτην ἔχειν το πνευμα προς τον νιον ἑκρησμον, και ὡς ὁ μιος παντα δύσα ἔχει ὁ πατηρ ἔμα ἔτιν, θεος ταῦτα παντα δια του μιον ἑκρησμον ὄντα και ἐν τοι πνευματι.

d) Comparationes omnes, quibus ss. Doctores processionem Spiritus ex Patre per Filium frequenter illustrant, exhibent Spiritum Sanctum procedentem aequem ex Filio, ita ut simul ostendant virtutem spiratricem esse in Filio communicatam a Patre. « Pater est sol, Filius radius, Spiritus splendor »; « Pater fons, Filius fluvius, Spiritus rivus; » vel « Pater securigo, Filius fons, Spiritus aqua »; « Pater radix, Filius frutex, Spiritus fructus; » « Filius flos, Spiritus odor ex flore » (Cyrill. dialog. VI. p. 593); « Filius mel, Spiritus dulcedo; » « Filius ignis, Spiritus calor; » « Filius aqua, Spiritus refrigeratio; » « Filius os Patris, Spiritus ex ore haliitus; » « Filius mens Patris, et Sapientia Patris et veritas Patrii veri, Spiritus ex mente et Spiritus Sapientiae et Spiritus veritatis; » « Filius vita, Spiritus virtus (*ἐνέργεια*) ipsius Filii. Vide citationes passim in superioribus, cf. etiam Eumen Hergenroether Animadv. in Photii mystag. §. II. n. 6 (Migne PP. GG. CII. p. 422.).

Ex omnibus manifestum est, quam inique Marcus Ephesius in Florentino Concilio recusaverit subscribere definitioni, in quam reliqui graeci Episcopi cum latinis consenserunt. « Hoc sacro universali approbante Concilio definitus, ut haec fidei veritas ab omnibus Christianis creditur et suscipiatur sieque omnes profiteantur, quod Spiritus Sanctus ex Patre et Filio aeternaliter est, et suam essentiam suumque esse subsistens habet ex Patre simul et Filio, et ex utroque aeternaliter tamquam ab uno principio et unica inspiratione procedit; declarantes quod id, quod ss. Doctores et Patres dicunt, ex Patre per Filium procedere Spiritum Sanctum, ad hanc intelligentiam tendit, ut per hoc significetur, Filium quoque esse secundum Graecos quidem causam (*ἀίτιον*), secundum Latinos vero principium subsistente Spiritus Sancti (*άγνην της του άγίου πνεύματος ὑπόζεως*) sicut et Patrem. Et quoniam omnia quae Patris sunt, Pater ipse unigenito suo gignendo dedit praeter esse Patrem, hoc ipsum quod Spiritus Sanctus procedit ex Filio, ipse Filius a Patre aeternaliter habet, a quo etiam aeternaliter genitus est » Harduin. IX. p. 492, 986.

II. Ex usu illo frequentiori Patrum graecorum distin-

guendi ordinem personarum Patris et Filii in ipsa doctrina de processione Spiritus Sancti, et ex studio explicite semper declarandi Patrem ut fontem primordialem Trinitatis (*κορυφὴ, βάσις, πηγὴ τῆς θεοτητοῦ, ἀναγκὴς ἀρχῆ, προκατατριχῶν αἵτια*) factum est, ut inde a saeculo VII. aliqui Graeci putaverint, ex modo loquendi Patrum significationem nominis *causa* seu *principium* αἵτια et particulae οὗτοι, saltēt ubi agitur de processionalibus internis, iam determinatam esse ad Patrem solum designandum, qui est principium primordiale προκατατριχῶν αἵτια (1). Quo posito sane nec Filius αἵτια seu principium primordiale Spiritus Sancti, nec Spiritus Sanctus ex Filiō, sed tantummodo iuxta formulam in sensu, quo diximus determinatam, ex Patre per Filium procedere, ab eis dici poterat. Modus hic intelligendi locutiones veterum Patrum sane nimis exclusivus, per se quidem errorem dogmaticum nullum adhuc continet, poterat tamen praebere et re ipsa deinde praebuit schismaticis occasionem errandi, seu potius pigmento aliquo obducendi errorem in ipso dogmate. Due sunt scriptores graeci unus VII. alter VIII. saeculi, qui ea qua dictum est, significatione nomen αἵτια et particulum οὗτοι acceperunt.

In Conc. Florentino a Graecis productum est fragmentum ex epistola s. Maximi ad Marinum praesbyterum Cypri (Hard. IX. p. 306.; Opp. s. Maximi T. II. p. 68. sqq.; ex interpretatione Anastasii Bibliothecarii apud Galland. XIII. p. 38. cf. eiusdem Anastasii ep. ad Ioan. diacon. ib. p. 31; Lequien. Damascen. dissert. I. n. 10) (2). Refert ibi Maximus, Constantinopolitanus monotheletas reprehendisse tantummodo duo in litteris synodici Romani Pontificis, a quo condemnati erant, unum « circa divinam incarnationem,

(1) Comparando tres personas invicem PP. etiam vetustiores vel in ipsis operibus ad extra τοῦ αἵτιον tribuant Patri, ut Nazianzenus or. 34. al. 24. n. 8: « Deus in tribus maximis, in causa, opifice, perfectore τοῦ δημιουργοῦ καὶ τελεοῦτος », Patre scilicet, et Filio et Spiritu Sancto. Vide Gregor. Protosyncellum Harduin. IX. p. 649. Cf. quae diximus supra p. 220. 221.

(2) Iam in Cone. Florent. et deinceps non solum a Latinis sed etiam a quibusdam Graecis dubitatum est de huius epistolae genuinitate. Cf. Bessarion. or. dogm. c. 6. Hard. IX. 349, 351.

quod scripserit, Dominum, ut est homo, esse absque peccato primi parentis *τὸν τὴν προτατορίνην ἀμαρτίαν* (1); alterum vero, quod ad rem nostram pertinet, accusabunt, « quoniam dixit, Spiritum Sanctum procedere etiam ex Filio: ἐκπορευεσθαι καὶ τὸν οὐρανὸν τὸ πνεῦμα τὸ ἄγιον» (2). In hominibus qui sententiam clarissimam, quo docetur Christum esse absque corruptione peccati, potenter detorquere ad sensum alienum, non est mirum, quod etiam huic alteri de processione *ex Filio* repererint calumniam, quae cuiusmodi fuerit, ex responsione Romanorum intelligitur, ut a Maximo refertur.

In primis quoad modum loquendi respondebant, tum Patres latinos tum s. Cyrillum dixisse Spiritum Sanctum

(1) Ex responsione Romanorum quam deinceps refert Maximus, apparet, monotheletas detorsores dictum Pontificis, quasi solum peccatum opere externo patratrum a Christo removisset, non autem etiam voluntatem impeccabilem admisisset. Solebant scilicet illi haeretici ex impeccabilitate voluntatis inferre, in Christo non duas sed unam esse voluntatem (vide Tract. de Incarn. Scholion ad th. XL.). Quando ergo Pontifex duas in Christo voluntates docebat, ipsi id detorabant ad istum sensum, ac si voluntatem Christi impeccabilem esse negasset. Unde huic calumniae respondebentes Romani dicunt: « Christiani ne secundum mentem peccatum habere (πεπονιζόμενοι τῷ πνεύματι), quo Adamus primum labores videatur. » Lequiel. I. c. n. II. aliique videntur sensum huius criminationis monotheleticae non rite intellexisse.

(2) Prefecto risu dignum est, quod Photianus Macarius (p. 397) audet affirmare, Constantinopolitanos reprehendentes syndicam Romanis Pontificis non fuisse haereticos monotheletas, sed catholicos. Quasi vero Constantinopolis sub imperatoribus Heraclio et Constante II, sub Episcopis Sergio, Pyrrho, Paulo non fuisse haeresi monotheletica et schismate ab Ecclesia catholica divisa, contra quam haeresim Constantinopolitanorum dubius Romanis Pontificebus Ioanne IV., Theodoro, Martino I. s. Maximus quadraginta forme amnis usque ad martyrium dimicavit. « Ego, inquit, dogma proprium non habeo, sed communem Ecclesiae catholicae. Non communio throno Constantinopolitano, quia sancta quatuor Concilia elegerent per illa novem capitula, quae facta sunt Alexandriae (a Cyro probante Sergio Constantinopolitano), et per ethesim quae in hac urbe Sergio auctore edita est (ab imp. Heraclio) et per typum, qui super (a Constante imperatore) impulsu Pauli Episcopi CP.) promulgatus est. » Act. Maximi n. 6. 13. In ipsa epistola ad Marinum haeresim Constantinopolitanorum non tacet. « Illi enim ob ea, quorum nomine inste admodum vituperantur, nullam haec tu satisfactionem praesterunt, necendum abrogaverunt quae ab ipsis inventa sunt. » ib.

procedere *ex Filio*. Quod rem ipsum vero aiebant, se non ignorare Patrem esse *πάτερνον*, videlicet principium sine principio tum Fili per generationem tum Spiritus Sancti per emissionem (ut verit Anasias *ἐκπορευεσθαι* activam). Sed quando dicitur Spiritus Sanctus procedere etiam *ex Filio*, intelligi processionem ex Patre per *Filium*, ut scilicet spiratio activa a Patre sit in *Filio* communicata, sieque omnia quae sunt Patris, sint etiam *Fili*, et *Filius* sit vere Patri consubstantialis, quae consubstantialitas destrueretur, si *Filius* negaretur actus spirationis communicatus a Patre. « Et primo quidem consonantia latinorum Patrum testimonia protulerunt (Romani), praetera etiam Cyrilli Alex. ex eius sacra lucubratione quam scripsit in s. Ioannem Evangelistam; ex quibus ostenderunt, se *Filius non facere causam* (*πάτερνον*) *Spiritus Sancti*; unam enim *Fili* ac *Spiritus Sancti* causam Patrem noverunt, alterius quidem per generationem alterius vero per processionem (*τοῦτο τὸν ἐκπορευτὸν*); sed ut *per eum* (per *Filiū*) *prodire* significant, atque hac ratione essentialis unitatem et omnimodam aequalitatem demonstrant. » (1) s. Max. I. c. Vere itaque dici potest, quod Anasias Bibliothecarius (ep.ad Ioan. diacon. Galland XIII. p. 31.) ait de s. Maximo: « et nos et Graecos edocet, secundum quiddam procedere et secundum quiddam non procedere Spiritum Sanctum ex *Filio*,» non procedere scilicet ex *Filio* tamquam ex persona prima per virtutem spiratricem non communicatam, procedere vero per *Filiū*, qui est persona secunda et ideo, virtute spiratrici communicata a Patre, unum cum Patre principium Spiritus Sancti (2).

(1) Εἴ δέ οὐδὲ κίτια τοι μόνον ποιουνται; τοι πικρωτος σφράζεταις μην γηράσεις δέουται καὶ πικρωτος τοι πάτερά δίκαιος, τοι μη κατα την γεννήσιν, τοι δὲ κατα την ἐκφοράντιν ἀλλ' ίνα το δι' αὐτοῦ πρότινον ὅντες, καὶ ταῦτα τοι συνεργοί της δύνασαι καὶ ἀπεργάλλοντο περατήσοι. Jacobus Pitzinger (L' église orientale etc. Romae 1865 p. 30.) hic multa addit in ipso texto greco velut s. Maximi, quae tamen eius non sunt, sed forte ex apologia aliquius Graeci catholici (cf. Bessarion. or. dogm. Mansi T. XXXI. p. 923. cf. p. 594) vel nescio unde collecta.

(2) Si Anasias ad Ioannem diaconum revera illi verbi usus est, quae nunc ibi leguntur; prefecto a insula et abhorrentia ab Latinorum sententia neque Maximi instituto consentanea illum scripsisse, merito

Ceterum s. Maximus, ubi suam sententiam directe expонit, diserte docet, Spiritum Sanctum ita esse naturaliter Spiritum Filii, sicut est naturaliter Spiritus Patris, atque adeo eandem esse relationem Spiritus Sancti ad Filium quae est ad Patrem, « quia essentialiter ex Patre per Filium genitum ineffabiliter procedit » (1) Quaest.63.in Script. Opp. T. p. 238. Eadem verbis iisdem repetit in solutione 53. dubiorum ad Achridae (Bulgariae) regem; sed ibi post verba, « essentialiter ex Patre per Filium genitum ineffabiliter procedit », ad strictiorem adhuc declarationem processionis internae, haec adiungit: « non potest ergo sectio aut divisio concipi illo modo, quasi aut Pater sine Filio (quia aeternaliter generatur) aut Filius sine Spiritu (quia aeternaliter procedit) intelligatur (οὐκ ἔστιν οὐν ἡ τὸν πατέρα χωρὶς τοῦ οὐντού ἐπινοηθῆναι, ἡ τοῦ οὐντού χωρὶς τοῦ πνευμάτος); sed est ineffabilis quaedam et incomprehensibilis in his dixit Petavius [l. VII. c. 17. n. 12]. Secundum praesentem lectiōnēm Anastasius habeat. S. Maximus frustra causari contra nos innuit Graecos, cum nos non cansum vel principium Filium dicamus Spiritus Sancti, ut autem, sed unitatem substantiam Patris ac Filii non nescientes, sicut procedit ex Patre, ita eum procedere fateamur ex Filio, missionem nimur processionem intelligentes, pie interpretans, utrunque linguae gnarus ad pacem eradiens, dum scilicet et nos et Graecos edocet, secundum quidam procedere et secundum quiddam non procedere Spiritum Sanctum ex Filio, difficultatem exprimendi de alterius in alterius linguae proprietatem significans. Haec sane ita comparata sunt, ut Anastasius Photio amicitior quam par erat, etiam eius error in fide excusare voluisse videatur, manifestissime doctrinam Ecclesiae deterquendo in sensum alienum. Sane si vera sunt, quae probabiliter disserit Em. Hergenrother (Photias T. II. I. V. §. 3), auctoritas Anastasii ad causam et doctrinam Photianam rite indicandam labefactata est; frustra ergo Macarius (p. 387) ad hunc Photii sui amicum appellat.

Nihilominus mihi probabile videtur, quod Combefisius conjectat, Anastasium non missionem sed emissionem scripsisse; tum vero eius sensus nihil suspiciosus habet. Neque vero facile mini persuadere possum, Bibliothecarium ita pervertisse et manifestam doctrinam Ecclesiae Romanae et sententiam Maximi et ipsa sua propria verba, quibus in versione epistole Maximi, de qua ipsa hec ad Ioannem scribit, extorquent recte interpretatio est emissionem.

(1) Το γὰρ περὶ τοῦ ἀγούντος φωνῆς καὶ οὐδανὸν ὑποχρεῖ του θεοῦ καὶ πάτρος, οὐδὲ καὶ τοῦ οὐντού φωνῆς καὶ οὐδανὸν ίστιν, διότι τοῦ πάτρος οὐδὲν δι' οὐντού γνωσθεῖται σφραγίς ἐκπονουμένην.

tum unitas tum distinctio » ibid.p.671. Non minus clare in loco paulo superius citato rem explicat per comparationem. Quae- rit, cur non possit dici Pater et Christus Sancti Spiritus, cum tamen dicatur sicut Spiritus Dei, ita Spiritus Christi. Re- sponsio haec est. « Mens quemadmodum rationis (verbi in mente expressi) ita etiam fons est spiritus (vocis), sed per intermedium rationem; et sicut non possumus dicere rationem (verbum internum) esse vocis (originem habere ex voce), ita neque Filium possumus dicere esse Sancti Spir- itus » (quia nempe Spiritus habet originem ex Filio), dici- mus Spiritum Filii; sed non viceversa, quia Filius non pro- cedit ex Spiritu » (1) (quaest. et dubior. q. 34 ibid. p. 313.) Confer doctrinam Augustini descriptam supra p. 448.

Ex iisdem principiis iam etiam intelligitur sensus. s. Ioannis Damasceni, qui alter est auctor saec. VIII. negans processiōnēm dici ex Filio, sed constanter simul affirmans, esse ex Patre per Filium. Ait quippe Damascenus Fid. Orthod. l. I. c. 8: « Patrem ex aliquo esse non dicimus, sed ipsum Filii Patrem appellamus; Filium item nec causam (2) nec Patrem dicimus, verum potius eum ex Patre esse ac Patris Filium. Denique Spiritum Sanctum et ex Patre esse et Patris Spiritum dicimus; ex Filio vero Spiritum non dicimus, Filiū tamen Spiritū appellamus; si quis enim Spiritum Christi non habet, ait divinus Apostolus, hic non est eius; et per Filium apparuisse nobisque communicari profitemur (3). Insufflavit enim, inquit, et dixit di- scipulis suis: accipite Spiritum Sanctum. Perinde ut in sole quidem est et radius et splendor; ipse enim fons est radii et splendoris, atque per radium splendor nobis com- municatur » Damasc. l. c. In eo quod dicit, Spiritum appa- ruiisse per Filium, includi processiōnēm aeternam, ostendunt tam testimonia Scripturae tum similitudo, quibus utitur; ex iisdem enim solent Patres processiōnēm aeter-

(1) Ωσπερ ἔστιν αἵτιος τοῦ λογοῦ ὁ θεός, δύτος καὶ τοῦ πνευμάτος, δια- μεσοῦ δὲ τοῦ λογοῦ καὶ θεόπερ ὃ διανυμέθε εἰσὶν τον λογον εἶναι της φωνῆς, οὐδὲν δι' οὐντού λαζεν τον πνευμάτος.

(2) κίτιον al. ἀντίτιον.

(3) Καὶ δὲ μίου περιφερεσθει καὶ μεταδιδοσθει: ήμιν ὅμολογουμέν.

nam Spiritus Sancti per Filium demonstrare (cf. supra p. 494. 496. 519.). Vide etiam homil. in Sabb. sanct. n. 4. T. II. p. 817.

Porro Damascenus ipse saepe doctrinam de processione Spiritus Sancti per Filium disserte declarat. « Novi, Patrem esse solum superessentialis.... ipse est Verbi abyssus, genitor Verbi et per Verbum productor manifestantis Spiritus... Spiritus Sanctus est absconditorum deitatis manifestans virtus Patris, ex Patre quidem per Filium procedens.... Spiritus Patris utpote ex Patre procedens; nullus enim motus (ἔργην motus vitalis, vel actus voluntatis cf. M. rium Victorin. supra p. 497) est sine Spiritu. Et Filii Spiritus est, non quod ex ipso sed quod per ipsum ex Patre procedit; solus enim Pater causa est » (primaldis) (1) Damascen. de divin nominibus T. I. p. 148. His gemina habet dialog. contr. Manich. n. 5. p. 432; ep. ad Iordan. n. 28. p. 497. Quo posteriori loco repetit, quod dixerat s. Basilius (supra p. 470. 471). « Spiritus Sanctus est ex Patre per Filium et Verbum procedens; non tamen filiationis modo (οὐχ οὐκος δε)... Si enim Spiritus Filius Filius est, habebit et ipse Filium, et ille alium, sicut in infinitum. » Quae manifeste ostendunt, Damascenum intellexisse processionem per Filium tamquam per principium producens Spiritus Sancti; neque enim alter dicere potuit: si processio ex Patre per Filium (quam confitetur ac docet) esset filiationis modo, inde consequens fore, Spiritum esse Filium Fili. Legi Bessarion. de Process. Spiritus Sancti p. 261 sqq. (inter opusc. aurea); et in orat. dogmat. (Hard. IX. p. 350. sq.) (2).

(1) Πατέρι δια λόγου προβολίου ἐκφαντορικού πνευμάτος.... το πνευματικόν τον πάτερον μηδὲ θεού ἐκπροσωμένη... καὶ μισθὸν δι πνευμάτων οὐδὲ ξενού, ἀλλὰ οὐδὲ σύντονον τον πάτερον ἐκπροσωμένον μοναχον γαρ σύντονον πάτερον.

(2) Verum quidem est, quaestioinem de sententia Damasceni hermeneiticam esse non dogmaticam; vix tamen putem, s. Thomam. I. q. 36. a. 2. ad 3. tam facile concessurum fuisse errorem in s. Damasceno, si demonstrationes subsequentes graecorum theologorum Becci, Demetrii Cydonii, Bessarionis video potuisse. Vide de Rubis in Dissert. I. c. 7. n. 6. sqq. ad Georgii Cypri vitam pag. 109 sqq.

Damascenum non esse illum monachum Ioannem, qui ineunte sae-

THESES XXXVII.

*De comparatione relationis Spiritus Sancti ad Filium
cum relatione Filii ad Patrem.*

* Sententia catholicae Patrum graecorum consentientium cum Patribus latinis clarissime eluet ex comparatione, quam instituerunt relationis Spiritus Sancti ad Filium cum relatione Filii ad Patrem; namque 1^η Filium solus ex solo Patre et proxime ex Patre, Spiritum Sanctum vero non ex solo Patre sed interposito Filio ac per Filium originem habere docent; 2^η omnibus iisdem nominibus et locutionibus quibus relatio originis Filii ad Patrem exprimitur, describent etiam relationem Spiritus Sancti ad Filium, excepta fere sola appellatione Filii, geniti, et generationis. *

I. Velut character distinguens personae Filii a Patribus traditur, quod ipse *solutus est ex solo*, h. e. ab una persona Patris procedens. Unde Spiritus Sancti personalem characterem hoc ipso aint distinguiri a proprietate Filii, quod Spiritus non iam ex solo Patre sed ex Patre per Filium procedit. S. Basilius ubi data opera notiones distinguentes personarum declarat, incipiens a persona tertia ita loquitur. « Quoniam Spiritus Sanctus... a Filio quidem pendet (1), quocumcunque simul concipiatur, a Patre vero ut a causa pendens esse (subsistere) habet, unde et procedit; hic est notionalis character eius proprietatis hypostaticae, quod post Filium (cf. supra th. XXXIII.) et cum ipso manifestatur, et ex Patre subsistentiam habet. Filius autem, qui ex Patre procedentem Spiritum per se ipsum et secum ipso manifestat, solus unigenitus ex ingenita luce effulgens (2) nul-

culo IX. turbas excitavit contra processionem Spiritus Sancti a Filio, vide apud Lequien (Damascenic. I. n. 13-16.).

(1) Sensit Macarius hic evidenter doceri originem Spiritus Sancti ex Filio; neque enim aliо ullo sensu sine heresi Ariana potest persona divina dici pendere ab alia persona. Hinc Photianus textum in sua versione corripuit: « le Saint-Esprit est uni au Fils » Macar. p. 381.406. Atqui ἡριθεῖται τυπος, vel ἡ τυπος, numquam significat esse unitum vel unum cum altero; sed pendere, habere originem ab altero, ex qua utique, si est origo secundum naturam, sequitur unitas seu consubstantialitas.

(2) Επειδὴ τοντον το ἄριον πνευμα... τον μόνον μεν ἡριθεῖται, φ διατάσσεται συγχαλαμβανεται, της δε τον πάτερον μίαν εἴημεν έχει το στα,

lam in proprietate notionum communitatet habet cum Patre aut cum Spiritu Sancto. Qui vero est super omnia Deus (Pater, vide supra p. 170), praecipiam quandam notam habet suae hypostaseos, quod esse Patrem et a nulla causa subsistere solus habet." Basil. ep. 38. al. 43. n. 4.

Commentarium ad hanc Basili doctrinam habemus ab eius fratre Gregorio Nysseno tum l. I. cont. Eunom. tum ep. ad Ablab. locis descriptis supra p. 473. Docet ibi Gregorius disserit, distinctionem inter personas divinas nominatimque inter Filium et Spiritum Sanctum nullam esse nisi ratione principii, quod una originem habet ab altera; pendere itaque Spiritum Sanctum a Filio eo sensu, quo Filius esse habet a Patre. Tum differentiationem inter processionem Fili et Spiritus Sancti a Patre docetur esse ea, quod persona secunda Filius est ex prima persona proxime (*προσεχώς*, ἐξ του πρωτού), h. e. nulla alia persona interposita, et ideo Filius est unigenitus, i. e. genitus ex unica persona prima; contra Spiritus Sanctus persona tertia et ipse quidem est ex prima persona sed non *proxime* h. e. non ex sola prima persona, verum per secundam ex prima seu, ut ait Nyssenus, interposita persona secundā, quod dixerat Basilius manifestationem Spiritus Sancti *post Filium*. Alio loco per comparationem hoc idem declaravit Nyssenus. Trinitatem, ait, esse « velut unam flamman in tribus lampadibus distinctam, verum ita, ut primam flamman supponamus esse causam luminis tertii, ex communicatione per lumen medium accendente extremum (I) (Patrem scilicet esse principium personae tertiae, eo quod per secundam personam Filium communicat naturam eandem personae tertiae Spiritiui Sancto) Nyss. orat. de Spir. S. n. 6. edit. Card.

Θέντε καὶ ἐπορευται, τοῦτο γνωρίστικον τῆς κατὰ τὴν θεοτητῶν σημείου ἔγινε τὸ μέτρον τοῦ μετανοεῖντος νόμου καὶ τοῦ κατὰ τὸν κύριον γνωρίσθειν, καὶ τοῦ ἐκ τοῦ πάτερος ὑπερτελεῖν. Οὐ δέ οὖς ὁ τό ἐκ τοῦ πάτερος ἐπορευμένον πνευμα ὃ ἐκποτεν καὶ μεθ' ἐκποτεν γνωρίζειν, μονοὶ μονογενεῖς ἐκ του κριτηρίου φυτος ἐλαύνεις κ. λ.

(I) «Ωτερέ δια τὸν ἐν τρισι λαμπτει διηρημένη βάλσαν την ϕλογα· αίτια δε του τριτον φυτον ὑποθεμένα είναι την προτιν ϕλογα ἐξ διάδοσης δια του μετον το ἕχον ἐξαφεσαν. Ήσε dixit Basilius supra p. 465: το βασιλικον ἀξιωμα δια του μονογενεν είναι το πνευμα διηρει.

Mai (VV.PP. Nova Bibl. T. IV. Migne T. XLV. p. 1307..) Hinc fit, aiunt tum Gregorius tum Basilius, ut a) solus Filius sit ex unica persona (το μονογενες εἰπε του νοιο μενει = μονος μονογενεως ἐκλαμψεις); Spiritus enim iam non ex una sed ex duabus est personis. Unde b) ut Nyssenus loquitur, persona tertia est etiam ex prima sed ex prima per secundam mediam (ἐκ του πρωτου δια του προσεχως εκ του πρωτου, της του νοιο μετοικεια μη ἀπειργουσης το πνευμα της φυσικης προς τον πατερα σχεσεως — αἵτιαν του ἄριτου φωτος είναι την πρωτην φλογα ἐξ διάδοσης δια του μετον το ἕχον ἐξαφατειν). Hoc idem dixerat Athanasius: « Spiritus ex Patre procedere dicitur, quia effulget ex Verbo, quod ex Patre esse in confessio est; » et Basilius: « Spiritus individuale cum Filio concipiatur, et Filius Spiritus ex Patre procedentem per se ipsum et secum ipso manifestat solus unigenite effulgens. »

Mihi certe hac Athanasi, Basili, Gregorii comparationes inter relationem Fili et solum Patrem ut ad principium, et inter relationem seu, ut loquuntur, pendentiam Spiritus Sancti non ex solo Patre sed ex Patre per Filium et interposito Filio (της του νοιο μετοικεια) videtur non minus clare et ex parte etiam distinctius proponi Pater et Filius ut unum principium Spiritus Sancti, quam dum ab Epiphanio, Cyrillo aliisque Patribus et ab ipsis Basilio et Gregorio (supra p. 523. sqq.) simpliciter docetur, Spiritum Sanctum procedere ex Patre et Filio, habere esse ex Filio sicut ex Patre.

Solum remanet declarandum, quid sit et quo sensu intelligi debeat illa *interpositio* (μετοικεια) Filii inter Patrem et Spiritum Sanctum, ac processio velut *mediata* ex Patre. Si processio ex Patre dicteretur mediata eo sensu, quod ex Patre sit Filius et ex solo Filio deinde Spiritus Sanctus, hic sane esset error gravissimus subvertens totam oeconomiam SS. Trinitatis, et coincidens tandem cum haeresi Pneumatomachorum, qui hoc modo asserebant processionem Spiritus Sancti ex solo Filio, hoque ipso unitatem naturae trium personarum partim disserte negabant, partim positis iis principiis consequenter defendere amplius non poterant. Patres itaque, qui hanc ipsam haeresim directe op-

pugnantes ad declarandam unitatem naturae illum ordinem inter personas tam sollicite defenderunt, sane absurde eo sensu intelligerentur.

Neque vero sensus genuinus in illis locutionibus est obscurus. Sicut natura ita operatio omnis *ad extra* una est indistincta et communis tribus personis; nihilominus tamen Pater appellatur causa primordialis, Filius operans, Spiritus Sanctus perficiens; Pater dicitur per Filium in Spiritu Sancto operari. Quae omnes locutiones indistinctam unitatem operationis supponunt et solam distinctionem inter personas enuntiant, quod natura et proinde potentia atque operatio in Patre est non communicata, in Filio communicata a Patre, in Spiritu Sancto communicata ab utroque. Sie ergo etiam spiratio *ad intra* una est communis Patri et Filio, sed a Patre communicata Filio. Unde sicut tres personae non creant quatenus distinctae sunt, sed quatenus sunt unus Deus et ideo unus creator, adeoque non sine errore Gnostico vel Ariano dici posset Deus Pater mediatus solum creator per Filium; ita etiam Pater et Filius non quatenus distincti sunt, sed quatenus natura sub formali ratione virtutis spiratricis seu dilectionis fecundae unus sunt, spirant Spiritum Sanctum, et ideo sunt unus spirator; nec proinde minus immediate Pater quam Filius est principium Spiritus Sancti.

At si non spiratio ipsa una communis, sed distinctio et ordo personarum attendatur, quarum est spiratio, Pater non spirat Spiritum Sanctum nisi supposita generatione Filii. Est enim Spiritus Sanctus fixo ontologico ordine tertia non autem simul cum Filio secunda persona, et ideo Filius aeternaliter generatus praecintelligitur aeternae processioni Spiritus Sancti. Quoniam igitur ordine originis prius intelligitur generatio Filii ex solo Patre, attento hoc ordine recte potest dici Filius « proxime ex primo; » et quoniam Pater non spirat Spiritum Sanctum nisi supposita communicatione vis spiratricis in secundam personam genitam, ideo rursum ratione huius ordinis personarum recte potest dici Spiritus Sanctus procedere « per illum, qui est proxime ex primo » (*δια του προσεχως ἐκ του πρωτος*).

(Vide modum concipiendi supra th. XXVI. n. I; XXVII; XXIX. n. II.) (1).

Hinc intelligitur, quomodo il. co. Filius dicatur medius inter Patrem et Spiritum Sanctum, alibi vero a Patribus frequenter Spiritus Sanctus praedicetur medius inter Patrem et Filium (*πνεύμα τοῦ οὐρανοῦ εἰν μεσῷ πατέρων καὶ νεόντων*. Epiphan. Ancor. n.8.). Videlicet si spectetur *ordo personarum*, Filius persona secunda est medius inter primam ex qua generatur, et tertiam quae nomini supposito Filius et ex Patre per Filium procedit; sieque PP. aiunt, « non Verbum per Spiritum sed Spiritum per Verbum Patri coniungi, quia a Filio accipit. Athanas. contr. Arian. or. III. n. 24. Si vero consideratur una spiratio communis Patri et Filio, seu una Patris ad Filium, Filii ad Patrem dilectio, cuius terminus immanens productus est Spiritus Sanctus; amor subsistens ac Spiritus Sanctus potest dici et a Patribus dicitur *medius* inter Patrem et Filium, eodemque sensu dicitur ab Augustino et aliis PP. « *unitas amborum* » (supra p. 402. 403. 499.), a s. Bernardo « *osculum commune* Patris et Filii, imperturbabilis *pax, gluten firmum* » (supra p. 400.), et « quod ab utroque procedat, indissolubile *vinculum Trinitatis* » s. Bernard. in Pentec. serm. 3. n. 2.

II. In Scriptura et Patribus multiplicita sunt nomina Filii Dei relativa ad Patrem, quibus directe quidem signi-

(1) « Cum in spiratione P. et F. sint duo spirantes in quantum sunt unus in potentia spirantes, possimus loqui de actu spirationis per comparationem ad ipsos spirantes, vel ad principium spirandi, sicut virtute eius fit, spiratio. Si autem considereremus ipsum principium scilicet potentiam spirativam, cum in hoc non distinguantur Pater et Filius, non potest dici spiratio esse a Patre mediante Filiō; si autem consideremus ipsos spirantes, qui distincti sunt et secundum hoc praebeant suppositum spirationis, sic ibi est ordo naturae (originis), quia Filius est ex Patre, et Spiritus Sanctus simul a P. et F. Unde dicit Richardus (Victorinus de Trin. l. V. c. 7.), quod generatio in divinis est immediate a Patre, sed processio Spiritus Sancti est quoddammodo mediate et quoddammodo immediate; immediate quantum ad virtutem spirantem, quae est una Patris et Filiī, et iterum quantum ad ipsum suppositum Patris, quod immediate est principium processionis, quia ipse simul et Filius spirant; sed mediate, in quantum Filius qui spirat, est a Patre » S. Th. 1. dist. 12. q. 1. a. 3.

ficiatur eius origo a Patre et ad significatur modus originis per generationem; sic dicitur *Verbum, Sapientia, figura (χραστη), imago, virtus, splendor Patris.* Sunt nomina alia, quibus directe et expresse significatur modus processionis per generationem, ut ipsa nomina *Filius, unigenitus, generatio.* Iam vero priora illa omnia transferuntur a Patribus nominatim graecis ad significandam relationem Spiritus Sancti ad Filium, ubi manifestum est et a Patribus ipsis indicatur, retineri solum significationem directam originis seposita significazione modi originis. Quod quia in nominibus altero loco memoratis fieri nequit, ideo manent propria solius secundae personae *genitiae*, et numquam usurpanter ad exprimendam relationem Spiritus Sancti.

a) Docent Patres velut principium generale: «talem ordinem et tales naturam habet Spiritus ad Filium, quem habet Filius ad Patrem» (1) Athanas. ep. I. ad Serap. n. 21; Basil. cont. Eunom. I. V. T. I. p. 304.

b) Speciatim deinde exceptis, ut dixi, nominibus *Filii, geniti, unigeniti* quae manent propria secundae personae ex peculiari modo processionis *per generationem*, reliquas omnes appellations designantes relationem originis Filii ad Patrem seu Filii processionem ex Patre, iudicem Patres graeci assumunt ad exprimendam relationem Spiritus Sancti ad Filium.

Filius est Verbum, mens expressa (όνομα) et ratio Patris (supra p. 183. sqq.); pariter Spiritus Sanctus a ss. Basilio et Cyrillo dicitur Verbum Filii, mens Filii (supra p. 450. 471). Filius est imago Patris, figura (χραστη) substantiae eius; vicissim Spiritus Sanctus a Gregorio Thaumaturgo, Athanasio, Basilio, Cyrillo dicitur Filii imago, imago naturalis, sigillum naturae Filii, forma Filii (2) (supra p. 449.468. 491. 517). Filius est splendor Patris, lumen de lumine; Spiritus Sanctus splendor Filii, lumen tertium (p. 468. 519). Item

(1) Τοιωτην δε ταχην και φυσιν ἔχοντος του πνευματος προς του ψιου, οιαν ὁ ψιος ἔχει προς τον πατέρα Athan. ὅτι ὡς ψιος προς πατέρα ἔχει, οὐτως πνευμα προς ψιον Basil.

(2) Σφραγις την μορφην Χριστου ἔχοντα σφραγις της του ψιου φυσιους μορφη του ψιου Athan. Serap. I. n. 23. 24; III. n. 3.

Filius est vultus Patris ut expressio eiusdem; vicissim Spiritus Sanctus dicitur vultus Filii (Cyrill. in Io. p. 787. vide Petav. VIII. c. 7. n. 6. 7). Filius dicitur Sapientia et virtus Patris; Spiritus Sanctus ab Athanasio (ad Serap. I. n. 25.), Cyrillo (dialog. VII. p. 598.) appellatur Spiritus Sapientiae et virtutis velut odor ex flore, vivens virtus Filii viventis. Filius tum Sap. VII. 25. tum a PP. (supra p. 317.) describitur ut «vapor απομνησις της τον ψιου φυσιους εξ ιδεας απομνησις». (εξ της οὐσίας του ψιου φυσιους εξ ιδεας απομνησις).

De Filii consubstantialis relatione ad Patrem ut ad suum principium a plurimis Patribus intelligitur illud Christi dictum: Pater maior me est (Io. XIV. 28.). «Non dixit melior me est.... sed maior, non aliqua magnitudine aut tempore, sed propter natuscitatem ex ipso Patre» Athanas. contr. Arian. or. I. n. 58. Atque idem Athanasius eodem sensu originis ibid. n. 50. declarat Filiū maiorem Spiritu Sancto. Coram Indacisi, inquit, Christus loquens ut Filius hominis Spiritum Sanctum indicavit maiorem se spectato secundum humanitatem; at «discipulis suam divinitatem maiestatemque ostendens, nec amplius se minorē Spiritu Sancto, sed maiorem et aequalē esse significans (1) dedit Spiritum Sanctum. »

Certe quando haec dicuntur ad exprimendum ordinem Filii ad Patrem, nemo dubitat, quin relatio originis significetur et processio Filii ex Patre; ergo cum Patres graeci eadem omnia transferunt ad describendum ordinem Spir-

(1) Οὐκ ἵν δι θλατοντος πνεύματος ἐστον. ἄλλα μαζῶν καὶ ισον σημαντικά. Namvis Maurinus editor Montfaucon omiserit vocem μαζῶν, fatetur tamen eam existere in omnibus mss. et editis exceptis uno Codice, una Catena (in qua ipsi adscribuntur margini) et versione latina Petri Nannii. Vocabulum demonstratur certe geminum tum ex auctoritate Codd. et edd. (etiam Patriarcha Beccus eandem habuit lectionem, vide de Unioni Eccl. in *Græcia Orthodoxa* T. I. p. 137), tum ex contextu, tum ex maiori difficultate lectionis μαζῶν καὶ τον, quam nemo unquam intrusisset, sed facile poterat aliquis velle corrigere, quod a Nanno tentatum fuisse nullus dubito.

tus Sancti ad Filium, non aliud possunt significare quam processionem ex Filio.

c) Hinc etiam Eunomiani aliquique Ariani obiiciebant et Patres ipsi querunt, si haec omnia non minus vere dicuntur de relatione Spiritus ad Filium, quam de relatione Filii ad Patrem, cur Spiritus Sanctus non sit Filius Filii? Quae quidem vel ipsa quaestio esset absurda, nisi tum haeretici intellexissent tum Patres ratum ac fixam habuissent doctrinam catholicam eo sensu, quod Filius est principium Spiritus Sancti. Id Patres in sua responsione quoque manifestissimum reddunt; neque enim respondent negando suppositum, quod scilicet Filius sit principium Spiritus Sancti; sed immo inculcant, rationem cur Filius Filii non sit, non utique esse ex defectu processionis, « non quod Spiritus non sit ex Deo per Filium, tamquam Verbum Fili et imago Fili » Basil: supra p. 471. ; « non genitus, non nomine Filii appellatus, sed tamen ex eadem essentia Patris ac Filii Spiritus Sanctus » Epiphanius. Ancor. n. 7. 8.; « Spiritus Sanctus ex Patre per Filium, non tamen filiationis modo » Damase. ep. ad Iordan. n. 28 (cf. Athanas. ad Serap. I. n. 25.; Gregor. Naz. or. 31. al. 37. n. 7-9): verum huius rei vel nullam aliam rationem dandam esse aiunt, quam quod in Scriptura et universa revelatione procedens Spiritus non dicitur Filius; vel dant rationem, quia non ab uno sed a duobus procedit, Filius autem duorum ne in humanis quidem datur (ut plerunque disputat Augustinus); vel generatim dicunt, quia praeter generationem exstat alias modus processionis, et quia hoc alio non autem modo filiationis procedit Spiritus, ideo non esse nee dici Filium Filii ll. cc.

THESES XXXVIII.

De sensu ac modo, quo in oppositione adversus Pneumatomachos explicitè declarata est Spiritus Sancti processio a Patre.

« Quando Ariani et Semiariani Pneumatomachi affirmabant, Spiritum Sanctum non procedere a Patre per communicationem essentiae divinae, sed esse creaturam productam a Filio aut per Filium, 1° sanctis Ecclesiarum Doctoribus sive seorsum singulis sive in Conciliis directe declaranda erat processio a Patre atque neganda ea, quam haeretici inducebant, productio per Filium; que utroque capite demonstrato non solam non negant processionem a Filio sicut a Patre per communicationem divinae naturae, sed hanc processionem a Filio assumunt velut sectariorum ab adversariis quoque concedendum. Quare 2° etiam videtur doctrina Theodori Mopsuesteni et Theodoreti quod hoc caput sensu catholicō explicanda, ubi in oppositione contra sensum Macedonianum negant, *Spiritus Sanctum a Filio vel per Filium existentiam habere.* »

I. Aliquamdiu post Concilium Nicaenum a factione Ariorum expresse negantum divinitatem Filii multi discesserunt, quin tamen fidem catholicam in Concilio definitam amplecti vellent, qui Filium aiebant se confiteri verum Deum, substantia similem Patri (*όμοιον*); consubstantialem (*όμοιον*) tamen Patri appellare recusabant. Ex his Semiarianis orti sunt Pneumatomachi a suo duce etiam Macedoniani appellati, qui explicitam et directam impugnationem mysterii SS. Trinitatis transtulerunt ad doctrinam de Spiritu Sancto. Filium concedebant esse ex Patre genitum et ideo esse Deum de Deo; Spiritum Sanctum negabant esse ex Patre processione substantiali, et ideo negabant esse Deum; sed principium Spiritus Sancti docebant esse Filium productione creatrice. Sim ambagibus hanc sententiam iam proposuerat Eusebius. « Solus quidem ipse unus Deus et Pater Domini Nostri Iesu Christi dici queat; Filius vero unigenitus Deus, qui est in sinu Patris; Paracletus autem Spiritus neque Deus neque Filius, quoniam non aquae ac Filius ex Patre genesis accepit; sed est unum aliquid eorum quae per Filium facta sunt, quoniam omnia per ipsum facta sunt et sine ipso factum est nihil » De